

8. fejezet

Csizmazia Gábor

Küldetés – Az evangéliumi keresztények szerepe a „demokráciaexportban”

Bevezetés

Bár sok tekintetben Európa és az Egyesült Államok értékközösséget alkot, a felszín alatt a transzatlanti felek sok szempontból különböznek egymástól. Az egyik ilyen különbség a vallás és a politika kapcsolata: míg az európai politikát általánosságban egy világiasabb szemlélet jellemzi, az amerikai politikában gyakran találkozni vallási vonatkozású elemekkel. Mindez a külpolitikában is érződik. Egyrészt maga a vallásszabadság támogatása nemzetközi programként az Egyesült Államokban előbb jelent meg, és jobban is intézményesült, mint európai szövetségei körében. Másrészt magában a külpolitikai gondolkodásban is azonosítható egy a vallást és politikát különválasztó európai és egy a világi politikát zsidó-keresztény alapokra visszavezető amerikai irányzat. Mindazonáltal elemzői körökben is vitatott, hogy mindez mennyire tekinthető markáns különbségnek, hiszen mind Európában, mind az Egyesült Államokban a külpolitikai döntéshozatal is szekuláris szerkezetre (világi kormányra) épül.¹

A kifejezetten keresztény értékekre támaszkodó amerikai külpolitika gondolata elméleti síkon többször felmerült, amire a 20. század egyik legismertebb példája a „keresztény realizmus” koncepció kidolgozójaként ismert Reinhold Niebuhr munkássága, de napjainkban is találunk olyan kiemelkedő szakértőket, akik az Egyesült Államok nagyhatalmi külpolitikáját a keresztény etika tételével is társítják. Jó példa erre az evangéliumi keresztények körében népszerű *Providence* folyóirat egyik 2018-as számában megjelent keresztény nyilatkozat, amelyben számos egyetemi professzor és kutatóintézeti munkatárs szállt szembe

¹ Anne Jenichen: A Transatlantic Secular Divide? The Representation of Religion in EU and US Foreign Policy. *Foreign Policy Analysis*, 15. (2019), 4. 451–454.

a populista politikára épülő nemzetközi elszigetelődés gondolatával. E szakértők bibliai elvekre hivatkozva tartják szükségesnek, hogy az Egyesült Államok kiálljon az igazság és a rendre épülő szabadság értékei mellett a világban, és egyúttal arra ösztönzik a keresztény amerikai állampolgárokat, hogy ne csak konkrét ügyekben, hanem tágabb értelemben is vonatkoztassák hitbéli meggyőződésüket az amerikai külpolitikára.²

Az evangéliumi keresztények és az amerikai külpolitika

Az evangéliumi keresztények külpolitikai aktivitása szempontjából a fenti nyilatkozat két okból érdekes. Egyfelől az amerikaiak e csoportja a közhiedelem szerint az átlagosnál is kevesebbet foglalkozik a külvilággal, és ha mégis, akkor inkább elszigetelődéspárti. Másfelől egységesnek sem mondható, ugyanis míg az új keresztény jobboldalt elsősorban a hazai társadalmi és kulturális vitákban is előtérbe helyezett témák (abortusz és genderügyek) foglalkoztatják, addig a keresztény baloldal figyelmének középpontjában szélesebb, a nemzetközi politikához közvetlenebb módon kapcsolódó témák (mélyszegénység, rasszizmus és háború) találhatók.³ Mindemellett az evangéliumi keresztényekre általában jellemző, hogy külpolitikai érdeklődésük gyakran e témákon belül felmerülő esetekre korlátozódik, vagyis aktivitásuk egy átfogó világkép kifejtése helyett többnyire csak egy-egy konkrét ügyben folytatott kampányban ölt testet.

Elméleti kontextus

Az evangéliumi keresztények külpolitikai aktivitásának értelmezésében értékes elméleti támaszt nyújt Walter Russell Mead amerikai diplomáciatörténész kutatása. Egyrészt Mead nevéhez köthető az amerikai külpolitika történeti hagyományainak azon tipológiája, amely jól illeszthető a nemzetközi kapcsolatok főbb elméleti iskoláihoz, másrészt a történész külön foglalkozott az evangéliumi keresztények főbb irányzatainak külpolitikai nézeteivel is. Mead összesen

² Mark Amstutz et al.: *A Christian Declaration on American Foreign Policy*. Providence, 4. (2016), 5–7.

³ David P. Gushee: *The Future of Faith in American Politics. The Public Witness of the Evangelical Center*. Waco, Texas, Baylor University Press, 2008. 43. és 75.

négy külpolitikai hagyományt azonosított az Egyesült Államok történetében, miután az 1990-es években elkezdte kutatni és értelmezni a különböző amerikai elnökök nemzetközi aktivitását annak mértéke és minősége szempontjából. Ennek megfelelően az elnökökről (és egy pénzügyminiszterről) elnevezett hagyományok jól elhelyezhetők a globalista-nacionalista és az idealista-realista tengelyek alkotta koordináta-rendszerben: míg az előbbi tengelyen szembeállítható egymással a nemzetközileg aktív wilsoni és hamiltoni, valamint a visszafogottabb jeffersoni és jacksoni hagyomány, utóbbi tengelyen az idealista (liberális) wilsoni és jeffersoni hagyomány válik külön a realista hamiltoni és jacksoni hagyománytól.⁴ Természetesen a gyakorlatban mindig e hagyományok valamilyen ötvözetével lehet találkozni,⁵ ugyanakkor ezek az archetípusok hasznos igazodási pontokként szolgálhatnak egy-egy adminisztráció vagy érdekcsoport külpolitikai megfontolásainak értelmezésekor. Jelen esetben kiemelendő a külpolitikai mátrixban egymás szöges ellentétjeként jelentkező wilsoni és jacksoni hagyomány: míg előbbi lényegében a liberális internacionalizmussal egyenértékű, utóbbi a realizmus és befelé forduló populista nacionalizmus egyvelege. Az evangéliumi keresztényeket általában utóbbival szokás társítani, legalábbis az amerikai közéletben aktív új keresztény jobboldalt, tekintve annak elsősorban hazai társadalmi-kulturális agendájára,⁶ részben a nacionalizmushoz köthető történelmi gyökereire,⁷ valamint azon (sokak által feltételezett, ám valójában nem rendkívüli mértékű) hajlandóságára, hogy támogassa a védelmi kiadások növelését.⁸

A valóság ennél összetettebb. Mead is felhívja a figyelmet arra, hogy az amerikai politikában befolyásos evangéliumi keresztények köre három fő csoportból áll: hagyományőrző fundamentalistákból, haladó szemléletű liberális keresztényekből, valamint egy, a pünködsdi karizmatikusokat is felölelő szélesebb irányzatból, amely utóbbira alkalmazza a diplomáciatörténész az „evangéliumi” kifejezést. Teológiai különbségeiket tekintve két kérdés határozza meg e három

⁴ Katharina Hämmerle: The Role of US Presidents in US Foreign Policy – A Conversation with Walter Russell Mead. *Österreichisches Institut für Internationale Politik*, 2016. február 23. 3–4.

⁵ Walter Russell Mead: *Special Providence. American Foreign Policy and How It Changed the World*. New York – London, Routledge, 2002. 87–94.

⁶ Peggy L. Shriver: Evangelicals and World Affairs. *World Policy Journal*, 23. (2006), 2. 54.

⁷ Daniel Steinmetz-Jenkins: The Nationalist Roots of White Evangelical Politics. *Dissent*, 67. (2020), 2. 29.

⁸ Oindrila Roy: Religious Sources of Defence-Spending Attitudes in the United States and the Case of Evangelical Distinctiveness. *Politics, Religion & Identity*, 20. (2019), 3. 303.

csoport eltérő külpolitikai nézeteit: egyrészt a stabil és békés nemzetközi rend iránti optimizmus, másrészt a hívők és hitetlenek közötti különbségtétel. E két kérdésben a két végletet a fundamentalisták és a liberális keresztények képviselik. A fundamentalisták kifejezetten pesszimista jövőképpel rendelkeznek a világpolitikát illetően, illetve élesen elkülönítik a hívőket a nem hívőktől: történelmi tapasztalataik szerint minden világjobbító emberi törekvés legfeljebb korlátozott eredményeket hozhat az Egyesült Államokban, a nemzetközi politikában pedig kimondottan elutasítóak az ilyen kísérletekkel szemben, mivel utóbbiakat a gonosz képével társítják. A fundamentalisták hite szerint az apokalipszishez közeledve a gonosz erői (beleértve evilági szövetségeseiket) üldözni fogják az igaz hívőket, akiket azonban Krisztus második eljövetelkor és végső győzelmekor különválasztja a hitetlenektől. Mindezzel szemben a liberális keresztények a világrend jövőjére nézve derűlátóbbak, és nem tesznek érdemi különbséget az emberek között utóbbiak hite alapján: szerintük minden vallás követője, sőt az egyik felekezethez sem tartozó, ámde erkölcsös emberek mind egyetértenek bizonyos etikai kérdésekben. Ennek megfelelően a liberális keresztények bíznak abban, hogy az emberiség még ebben a világban képes békés nemzetközi rendet létesíteni. A fundamentalista és liberális irányzat között találhatók az evangéliumi keresztények, akik hitükben az előbbi, optimizmusukban inkább az utóbbi csoporthoz állnak közelebb: egyrészt szkeptikusak a vallásokon átívelő etika gondolatával szemben, mivel utóbbi mögött isteni helyett gyarló emberi logikát látnak, másrészt alapvetően osztoznak a fundamentalisták apokaliptikus jövőképében, valamint a keresztény hit megváltásban játszott kiemelt szerepében. Ugyanakkor e kérdésekben nagyobb rugalmasságot is tanúsítanak: Isten minden emberre kiterjedő szeretete révén nem zárják ki a kereszténységen kívül élők üdvösségét, továbbá keresztény erkölcsi kötelességként tekintenek a világjobbító kezdeményezésekben való részvételre, és ezáltal jobban él bennük az optimizmus is e téren. Mindennek fényében elmondható, hogy az evangéliumi keresztények nem követik szükségszerűen az Egyesült Államok nemzetközi elszigetelődését szorgalmazó, nacionalista-populista jacksoni külpolitikai hagyományt.⁹

⁹ Walter Russell Mead: *God's Country? Foreign Affairs*, 85. (2006), 5. 26–35. és 42–43.

Történeti háttér

Bizonyos szempontból a jacksoni hagyománnyal szembeállított wilsoni külpolitika is az evangéliumi keresztényekhez köthető. A déli baptista hitének megvallását a politikai életben is kifejezésre juttató Jimmy Carter előtt a 20. század egyik legnyíltabban vallásos amerikai elnöke Woodrow Wilson volt, akinek hitbéli meggyőződése külpolitikáján is nyomot hagyott. Az amerikai külpolitika irányzatainak elemzésekor Mead fenti tipológiájától függetlenül is használatos a „wilsoni” jelző, ami idealizmust, illetve egy vallásos és moralista retorikával jellemezhető stílust takar. Wilson elnök lényegében egy „evangéliumi” politikai stílust követett, amelynek lényege a mindennapi politikai alkudozások megvetése. Külpolitikája is eltért a nemzetközi politikában megszokott gyakorlattól, ami látványosan megmutatkozott az I. világháborút lezáró párizsi béketárgyalásokon. (A béketárgyalásokon Wilson számos engedményt tett; a wilsoni külpolitikai elvek inkább csak a béketárgyalások előtti nyilatkozatokban – például 14 pont – nyilvánultak meg.) A wilsoni külpolitika – Herbert Hoover elnök szavaival „az emberiségnek szóló béke örömhíre” – is lelkiismereti okokra visszavezethető politikai kezdeményezés.¹⁰

A wilsoni külpolitikai hagyomány része a demokrácia nemzetközi terjedésének támogatása, amely vállalkozásban az Egyesült Államok kiemelt szerepet játszik. Mindez a nemzeti érdekek mellett összefügg azzal az amerikai küldetéstudattal, amely a morális felsőbbrendűségből táplálkozik. Utóbbi jelentős részben vallási ihletésű: az észak-amerikai protestantizmus képviselői már a 17. században erkölcsösebbnek tekintették magukat európai (különösen római katolikus) társaiknál, a megújulás amerikai kísérletét pedig példaértékűnek vélték az egész világ számára. Az Egyesült Államok kiválasztottságának gondolatát osztó evangéliumi keresztények (elsősorban az új keresztény jobboldal) fogékonyak arra a manicheista szemléletre, amely a világot a Jó és a Gonosz küzdelmének arénájaként értelmezi, ahol az Egyesült Államok az előbbi táborának kiemelt szereplője. Ennek megfelelően az evangéliumi keresztény gondolkodás megtalálta az összhangot a 20. században már globális léptékű amerikai külpolitikai megfontolásokkal is, különösen az amerikai–szovjet hidegháborús verseny

¹⁰ Jason Berggren – Nicol C. Rae: Jimmy Carter and George W. Bush: Faith, Foreign Policy, and an Evangelical Presidential Style. *Presidential Studies Quarterly*, 36. (2005), 4. 609–610.

idején,¹¹ amely egybeesett az evangéliumi keresztények addig hullámzó külpolitikai aktivitásának felerősödésével. Nem véletlen, hogy Ronald Reagannek a Szovjetunióról mint a „Gonosz birodalmáról” szóló 1983-as beszéde a Nemzeti Evangéliumi Szövetség (*National Association of Evangelicals*) előtt hangzott el. Bár az Egyesült Államok kiválasztottságának hite arra készítet számos evangéliumi keresztényt, hogy Washington unilaterális (a nemzetközi szervezeteket vagy partnereket egyoldalúan megkerülő) fellépését szorgalmazza, a külpolitika világa végül a koalícióépítési készségüket is szemléltette. Miközben az új keresztény jobboldal érdeklődését főleg a hazai politikai viták teológiai és kulturális-társadalmi aspektusai kötik le, utóbbiakat időnként a külpolitikára is kivetíti, így bizonyos konkrét ügyekben régebben elképzelhetetlen politikai szövetségeket kötött: Izrael védelmében az amerikai zsidóság egy részével; az ENSZ Népesedési Alap mesterséges születésszabályozást potenciálisan támogató kezdeményezései ellenében a Vatikánnal és muszlim országokkal; az Egyesült Államok vallásszabadságot és emberi jogokat támogató fellépése érdekében pedig liberálisokkal és feministákkal lépett koalícióba.

Az evangéliumi keresztények külvilág iránti érdeklődése a hidegháború után is fennmaradt, ami elsősorban a globális demográfiai trendeknek köszönhető: a globalizációval az evangelizáció is nagyobb teret nyert, aminek következtében az evangéliumi keresztény közösségek lélekszáma növekedésnek indult a globális Dél országaiiban (elsősorban Afrikában). Az Egyesült Államok evangéliumi közösségeinek számos vezetője, valamint különböző agytrösztök elkezdtek tudatosítani az újabb nemzetközi figyelmet megkövetelő témák jelentőségét.¹² Mindezzel párhuzamosan generációváltás is történt. Az evangéliumi keresztények egyre nagyobb arányban kezdtek érdeklődni olyan korábban kevésbé fajsúlyos témák iránt, mint például a klímaváltozás, a mélyszegénység és a járványok.¹³ A bipoláris rend vége tehát az evangéliumi keresztények külpolitikai aktivitásában is fontos mérföldkő volt: míg az 1980-as években a Jó és Gonosz küzdelme a hidegháború kontextusában jelent meg, addig az 1990-es évektől az evangéliumi keresztények figyelme a szabadságjogokra és az emberi jogi kérdésekre (például a vallási alapú üldözés és az emberkereskedelem elleni harcra)

¹¹ Magyarics Tamás: Az amerikai külpolitikai önkép és a hidegháború logikája. *MKI-tanulmányok*, (2010), 1. 7.

¹² Kevin R. den Dulk: Evangelical Elites and Faith-Based Foreign Affairs. *The Review of Faith & International Affairs*, 4. (2006), 1. 22–24.

¹³ Peter Wehner: Among Evangelicals, a Transformation. *National Review*, 59. (2007), 24. 31.

kezdett összpontosulni. Aktivitásuk e téren kifejezetten sikeres annak fényében, hogy viszonylag rövid idő alatt kézzelfogható eredményeket értek el (elsősorban külpolitikai vonatkozású törvények elfogadtatásával).¹⁴ Mindazonáltal fellépésük így sem zökkenőmentes. Egyrészt hiába szerveződnek az evangéliumi keresztények (különösen a pünkösdi karizmatikusok) egy-egy vezető lelkipásztor köré, e vallási közösségek elitjei és tömegei nem feltétlenül értenek egyet minden külpolitikai kérdésben (például nem mindenki lát teológiai indokot Izrael támogatása mögött). Másrészt az elitek még híveikkel való egyetértésük esetén sem biztos, hogy képesek utóbbiak tömeges mozgósítására (például a hívek gyakran hajlamosak inkább helyi ügyekre fordítani idejüket és pénzüket).¹⁵ Mead szerint az evangéliumi keresztények külpolitikai befolyásától sokan indokolatlanul tartanak, jöllehet a jövőben mindenképp számolni kell velük: e csoportok nemcsak egyre jártasabbak a nemzetközi ügyekben, hanem egyes témák iránti szilárd elkötelezettségük révén néhány összetett külpolitikai kezdeményezés fontos hazai társadalmi-politikai támogatói is lehetnek.¹⁶

Értékalapú ügyek: vallásszabadság, emberi jogok és demokrácia

Az evangéliumi keresztények az elmúlt évtizedekben számos alkalommal kivették részüket az amerikai külpolitika formálásából, és fontos szerepet játszottak a szabadság és az emberi jogok nemzetközi helyzetének javításában. Ennek megfelelően a demokrácia nemzetközi terjesztéséhez fűződő viszonyuk mellett érdemes megvizsgálni az evangéliumi keresztények körében kitüntetett figyelemmel kísért ügyeket is: a demokratikus értékek közül mindenképp ki kell emelni a vallásszabadság és az emberi jogok kérdését, amelyek egyszerre szemléltetik az evangéliumi keresztények külpolitikában felmutatott elkötelezettségét és eredményességét.

¹⁴ Jeffrey Haynes: *Religion, Politics and International Relations*. New York, Routledge, 2011. 213–215.

¹⁵ Den Dulk (2006): i. m. 24–27.

¹⁶ Mead (2006): i. m. 42–43.

Vallásszabadság

Az evangéliumi keresztények körében kitüntetett figyelemmel kísért, egyúttal demokratikus értékekhez kapcsolódó ügy a vallásszabadság nemzetközi helyzetének előmozdítása. Jóval azelőtt, hogy a hazai politikai és jogi vitákban előtérbe helyezték a vallási meggyőződésből fakadó értékrend szerinti életvitel védelmének kérdését, az evangéliumi keresztények nagy hangsúlyt helyeztek a szabad vallásgyakorlás külföldi elnyomásának problémájára. A Washington és Moszkva közötti hidegháborús szembenállás keretein belül a Nemzeti Evangéliumi Szövetség az ateizmus és kommunizmus elutasítása mellett az 1970-es években egyre erőteljesebben kezdett foglalkozni a vallásszabadság témájával (arra buzdítva a híveket, hogy imáik és anyagi hozzájárulások útján támogassák a hitük miatt üldöztetésben szenvedőket), majd az 1980-as évektől a Szovjetunióból elmenekülő vallási kisebbségek amerikai befogadását szolgáló lobbi vezetőjeként lépett fel Washingtonban. Bár utóbbi tekintetében az Egyesült Államokban élő evangéliumi keresztények érdekérvényesítő erőfeszítései nem maradtak siker nélkül, figyelmük inkább csak a szovjet területeken élő keresztényekre korlátozódott, miközben számos protestáns felekezet figyelmét inkább más globális témák (egyenlőtlenségek, fegyverkezési verseny, rasszizmus) kötötték le, a világi jogvédő szervezetek (például az *Amnesty International* és a *Human Rights Watch*) pedig szintén nem foglalkoztak a vallásszabadság kérdésével. Más szóval hiába jelent meg egy-egy konkrét ügyben, tágabb értelemben a vallásszabadság a hidegháború végéig nem volt kiemelt pont az evangéliumi keresztények (és általában az amerikai külpolitika) agendáján.¹⁷

A nemzetközi vallásszabadság ügye az 1990-es években került előtérbe. Az amerikai közélet figyelmének kiváltói e téren a fejlődő világ egyes országaiban tapasztalt keresztényüldözések voltak, és bár utóbbiak az egész keresztény világot foglalkoztatták, az Egyesült Államokban az evangéliumi keresztények mozgósításának egy zsidó emberjogi aktivista adott igazán lendületet Michael Horowitz személyében, aki 1995 júliusában a *The Wall Street Journal*-ban közölt véleménycikkében sürgette az Afrikában és a Közel-Keleten élő keresztények megsegítését, helyzetüket a zsidók korábbi súlyos üldöztetéséhez hasonlítva. Michael Horowitz vészjósló írásának hatására a nemzetközi keresztény

¹⁷ Mark R. Amstutz: *Evangelicals and American Foreign Policy*. Oxford, Oxford University Press, 2014. 146.

szolidaritás ügye reflektorfénybe került az evangéliumi keresztények körében.¹⁸ A Nemzeti Evangéliumi Szövetség 1996-tól elkezdte közreadni a négyévente megjelenő úgynevezett lelkiismereti nyilatkozatokat (*Statements of Conscience*), amelyek eleinte főleg a keresztény szolidaritás ügyével foglalkoztak,¹⁹ iránymutatást biztosítva a hívek tömegei részére. Az első ilyen dokumentum kijelentette, hogy a vallásszabadság nem egy világi kormány által biztosítható kiváltság, hanem minden ember Istentől származó alapvető joga, ezért felszólította az Egyesült Államok kormányát, hogy lehetőségeihez mérten lépjen fel a jog nemzetközi érvényesülése mellett.²⁰ Michael Horowitz a különböző zsidó és keresztény felekezeteket nemcsak külön-külön, hanem együttesen is mozgósította. Az evangéliumi keresztények mellett zsidó és római katolikus aktivisták, valamint világi szervezetek (például a *Freedom House*) egyaránt csatlakoztak ahhoz a mozgalomhoz, amely a keresztények nemzetközi védelmének erősítését hivatott előmozdítani az amerikai közéletben. A keresztényüldözés globális problémáján belüli konkrét esetként kiemelt figyelemben részesült az 1980-as évek közepétől zajló szudáni polgárháború ügye. A szudáni kormány által az ország déli részén élőkkal (különösen a keresztényekkel) szemben elkövetett atrocitások komoly szerepet játszottak abban, hogy az evangéliumi keresztények erőteljesen hallassák hangjukat az amerikai közéletben. Egyrészt, mivel az afrikai ország polgárháborújának áldozatai egyszerre voltak keresztények és színesbőrűek, ügyük egységbe kovácsolta az Egyesült Államokban élő evangéliumi keresztényeket, akik addig éppen a rasszizmus kérdése miatt éltek megosztottságban, amit jól szemléltetett otthon az oktatási intézményekben tapasztalt szegregáció, külföldön az apartheidrendszerekkel szembeni vegyes hozzáállás (míg Jerry Falwell egy időben megvédte a Dél-afrikai Köztársaság kormányát, Billy Graham az apartheid rendszerének felszámolását szorgalmazta). Másrészt az új egység kifelé is érződött: a szudáni atrocitások akkora visszhangot keltettek az Egyesült Államokban élő evangéliumi keresztények körében, hogy az ezredfordulóra Izrael mellett Szudán volt politikai aktivizmusuk legfőbb nemzetközi tárgya.²¹

¹⁸ Asteris Huliaras: The Evangelical Roots of US Africa Policy. *Survival*, 50. (2008–2009), 6. 168.

¹⁹ Stuart Croft: Christian Evangelicals and US Foreign Policy. In Inderjeet Parmar – Linda B. Miller – Mark Ledwidge (szerk.): *New Directions in US Foreign Policy*. New York, Routledge, 2009. 124.

²⁰ Amstutz (2014): i. m. 147.

²¹ Melani McAlister: American Evangelicals, the Changing Global Religious Environment, and Foreign Policy Activism. *The Review of Faith & International Affairs*, 17. (2019), 2. 5.

A keresztényüldözés témája végül meghaladta a szudáni polgárháború problémáját. Egyrészt a főleg republikánus oldalon szervezkedő vallásszabadsági koalíció újdonság volt, mivel addig szokatlan szövetséget jelentett, illetve mert reflektorfénybe helyezte a reagani politika eltérő értelmezéseit: utóbbi lényege, hogy míg egyesek a Reagan-korszak politikájának velejét a neoliberális gazdaságpolitikával (*Reaganomics*) azonosították, addig mások szerint ez elégtelen összegzés, amely megfelelkezik a morális értékekről. Másrészt mindez látványosan testet öltött egy, a szudáni polgárháborúnál is összetettebb külpolitikai dilemmában. Michael Horowitz figyelemfelkeltő kampányának másik fókuszpontja ugyanis a Kínai Népköztársaságban élő keresztények elnyomása volt, amelynek ügyében már komolyabb politikai küzdelmet kellett folytatnia. Amellett, hogy a kínai keresztények rossz helyzete Horowitz fellépését követően sem volt hangsúlyos téma a Clinton-adminisztráció, a jogvédő szervezetek, de még a főáramlatú keresztény egyházak körében sem, az utóbbiak helyét pótló evangéliumi keresztények és zsidó neokonzervatívok még a Republikánus Párton belül is szembekerültek az amerikai–kínai kapcsolatokat (különösen a kereskedelem terén) javítani szándékozó politikai és gazdasági szereplőkkel. A vallásszabadság iránt általában is kevésbé fogékony értelmiségiek, illetve a saját érdekeiket szem előtt tartó üzletemberek elleni érdemi fegyver a Horowitz által is szorgalmazott vallási üldöztetéssel szembeni szabadságról szóló törvény volt.²²

A Kongresszus által 1998-ban elfogadott nemzetközi vallásszabadságról szóló törvény (*International Religious Freedom Act*, IRFA) rendkívül fontos mérföldkő az evangéliumi keresztény politikai érdekérvényesítés és a hidegháború utáni amerikai külpolitika történetében. Az IRFA egyrészt az amerikai külügy feladatává tette a nemzetközi vallásszabadság helyzetének nyomon követését, másrészt ehhez új intézményi szereplőket is életre hívott: a külügyminisztériumon belül létrejött a Nemzetközi Vallásszabadság Hivatala, amelyet a nemzetközi vallásszabadság ügyével foglalkozó utazó nagykövet vezet, aki e témában közölt külügyminisztériumi országjelentések előkészítéséért felel. Utóbbiakat a külügyminiszter köteles megküldeni a Kongresszus részére, ahova emellett egy másik, a kiemelt országokról éves szinten készített jelentés is érkezik, a szintén az IRFA által létrehozott, kétpárti és önálló Nemzetközi Vallásszabadságot Vizsgáló Bizottság (*United States Commission on International Religious*

²² Jacob Heilbrunn: Christian Rights. *The New Republic*, 217. (1997), 1. 20–24.

Freedom, USCIRF) részéről.²³ Az 1998-as IRFA előterjesztőjéről elnevezett 2016-os Frank R. Wolf-törvény tovább fokozta az amerikai külügyminisztérium és az USCIRF figyelmét, vizsgálódásuk tárgykörébe ugyanis beemelte a nem állami szereplőket, továbbá a külügyi alkalmazottaknak szóló vallásszabadsági képzések bevezetését írta elő.²⁴ Utóbbira azért is volt szükség, mert az IRFA egyik legfőbb gyengéje, hogy hiába vezetett be új intézményi szereplőket, ha maguk a szövetségi adminisztráció dolgozói nem tanúsítottak érdeklődést a nemzetközi vallásszabadság mint külön figyelmet igénylő téma iránt. Utóbbi nemcsak az IRFA érvényesítése szempontjából probléma: szorgalmazói szerint a nemzetközi vallásszabadság hiteles amerikai védelme a demokráciaexport Irakban és Afganisztánban elszenvedett kudarcait ellensúlyozhatná. Különösen annak fényében, hogy a demokráciaexporthoz hasonlóan ez is értelmezhető amerikai értékek amerikai biztonsági érdekek mentén történő terjesztéseként. Ugyanakkor e cserére végül az elmúlt két évtizedben egyik elnök sem volt képes (vagy hajlandó, tekintve, hogy az elnök nemzeti érdekekre hivatkozva elkerülheti a szankciók alkalmazását a vallásszabadságot súlyosan megsértő államokkal szemben, így utóbbira eddig egyedül Etiópia esetében került sor).²⁵ Mégis az IRFA elfogadása komoly siker az evangéliumi keresztények számára, hiszen a mindenkori adminisztrációk elhivatottságától függetlenül kongresszusi jelentéstétellel járó kötelezettségeket vezetett be a vallásszabadság nemzetközi helyzetének értékelésében, bevezetve a politikai elszámoltathatóság lehetőségét ez ügyben.²⁶

Emberi jogok

Az evangéliumi keresztények külpolitikai aktivitásának másik fő területe az emberi jogok védelme és a humanitárius kezdeményezések. Bár ez csak közvetve kapcsolódik az amerikai és demokratikus értékek terjesztéséhez, mindenképp fontos kiemelni. A vallásszabadság kérdéséhez hasonlóan itt is

²³ United States Congress: Public Law 105–292 (International Religious Freedom Act of 1998). *U.S. Government Publishing Office*, 1998. október 27. 2–12.

²⁴ United States Congress: Public Law 114–281 (Frank R. Wolf International Religious Freedom Act). *U.S. Government Publishing Office*, 2016. december 16. 3–7.

²⁵ Lee Marsden: *International Religious Freedom Promotion and US Foreign Policy. Religions*, 11. (2020), 5. 5. és 9.

²⁶ Amstutz (2014): i. m. 150.

a szudáni polgárháború nyomán mutatkozott meg igazán az evangéliumi keresztény közösségek elszántsága: ahogy a polgárháború által sújtott afrikai országban egyre romlott a biztonsági helyzet az 1990-es években, a világi jótékonyági szervezetek egyre óvatosabban és korlátozott mértékben juttatták el segélyszállítmányaikat a szudáni lakossághoz. Ezzel szemben a kisebb evangéliumi keresztény szervezetek kevésbé törődtek a szudáni kormány tilalmaival: folytatták humanitárius gyűjtéseiket és helyszíni akcióikat. Mindezzel párhuzamosan Franklin Graham (Billy Graham fia) politikai körökben hívta fel a figyelmet a dél-szudániak tarthatatlan helyzetére, valamint az amerikai külpolitikai (in)aktivitás ellentmondásos jellegére (emlékeztetve, hogy Washington megvédte az európai muszlim kisebbséget a délszláv háborúban, viszont az afrikai keresztény kisebbség ellehetetlenítését képes lett volna tétlenül nézni). A probléma időben áttolódott a Bush-adminisztrációra, ami azért is volt érdekes fejlemény, mert Graham (és általában az evangéliumi keresztények) George W. Bush elnök lelkes támogatói voltak a politikai kampányok során.²⁷ Miközben az amerikai karrierdiplomaták tartottak Graham és társai sürgetésétől, Bush elnök közvetlen környezete (politikai okokból is) kifejezetten fogékony volt elképzeléseikre. Így miután az USCIRF 2001 tavaszán a szudáni kormányt a vallásszabadság egyik legsúlyosabb megsértőjeként jellemezte, Colin Powell külügyminiszter kezdeményezte az Egyesült Államok Szudán-politikájának ártértékelését, a Kongresszus pedig 2001 júniusában elfogadta a szudáni békéről szóló törvényt, évi 10 millió dollárra növelve az afrikai országnak nyújtható segélyek értékét. Bár mindez kevés volt a gyors béketeremtéshez, 2005-ben végül formális béke kötöttet a szudáni felek között, amelyben fontos szerep jutott az evangéliumi keresztények által nyomás alatt tartott amerikai kormánynak.²⁸

Az evangéliumi keresztények az észak-koreaiak életkörülményeinek ügyében is igyekeztek hatni Washington külpolitikájára, amelyben noha megjelent a diktatúra emberi és szabadságjogokkal szembeni magatartásának kritikája, az 1990-es évektől elsősorban a Kim-rezsim nukleáris programjának megakadályozásával volt elfoglalva. Miután az USCIRF és a külügyminisztérium is lesújtó jelentéseket tett Észak-Koreáról 2001-ben, illetve újabb emberi jogi atrocitásokra derült fény (különösen az országból szökni próbáló, ám amerikai segítségben nem részesülő állampolgárokkal szemben), az Egyesült Államokban élő koreaiak és evangéliumi keresztények figyelme még inkább a távol-keleti

²⁷ McAlister (2019): i. m. 6.

²⁸ Huliaras (2008–2009): i. m. 171–172.

országra szegeződött. A Nemzeti Evangéliumi Szövetség 2002-es lelkiismereti nyilatkozata Szudán mellett az Észak-Koreában tapasztalt vallási alapú üldöztetésről szól, de evangéliumi vezetők később olyan közös nyilatkozatokat is közzétettek, amelyek kifejezetten az Egyesült Államok Észak-Koreával szembeni politikájában hivatottak tanácsot adni, konkrétan egyensúlyteremtést javasolva Washington (nukleáris) biztonsági és emberi jogi elvárásai között. Utóbbiak közül kiemelendő az a 2003-as elvi nyilatkozat, amely lényegében az 1975-ös helsinki záróokmány logikáját tükrözte: utóbbi úgy adott nyugati biztonsági garanciákat a szovjeteknek Kelet-Közép-Európában, hogy cserébe bizonyos emberi jogok érvényesülését is támogatni kívánta, ez utóbbi (nyugati elképzelések szerint) idővel hozzájárul a kommunista rendszer belső gyengüléséhez. Észak-Korea esetében ezt végül nem sikerült elérni. Egyrészt Phenjan továbbra is rendkívül szigorú politikai kontroll alatt tartja az észak-koreai társadalmat, másrészt, ahogy egyre merészebb nukleáris és ballisztikus rakétakísérleteket kezdett végezni, Washington figyelme mindenekelőtt a biztonsági dimenzió maradt. Megjegyzendő, hogy az evangéliumi keresztények vállalkozásának így is volt foganatja, ugyanis főleg az ő nyomásukra sikerült tető alá hozni a 2004-es észak-koreai emberi jogokról szóló törvényt, amely többek közt pénzügyi forrást biztosított az olyan nem állami szervezeteknek, amelyek az emberi jogokat, demokráciát és jogállamiságot hivatottak szorgalmazni a távol-keleti országban.²⁹ Még ha ez utóbbi sikeressége vágyálomnak is tűnik, jól tükrözi az evangéliumi keresztények külpolitikai döntéshozatalra irányuló érdekérvényesítésben tanúsított elszántságát.

A demokráciaexport és dilemmái

Az evangéliumi keresztények demokráciához fűződő viszonya kettős megítélésű. Egyfelől a vallási meggyőződések által vezérelt csoportok közéleti aktivitásának számos kritikusa akad: az Egyesült Államokban az új keresztény jobboldallal szemben gyakran felmerül a vád, hogy követői saját értékeikhez akarják igazítani az amerikai kultúrát, azaz antidemokratikus és intoleráns hajlamaik vannak. Bár az amerikai belpolitikában valóban találni példát a politikai liberalizmus és a vallási fundamentalizmus értékeinek ütközésére, az evangéliumi keresztények (különösen a pünkösdi karizmatikusok) közéleti részvételi készsége

²⁹ Amstutz (2014): i. m. 154–157.

az 1990-es években egyre jobban tükrözte a mérsékelt politikai szereplők retorikáját, tematikáját és partnerségét. Sőt a keresztény vezetők kifejezetten az udvariasság, a tisztelet és a körültekintő erkölcsi érvelés, semmint a teológiai hivatkozások követésére intik a híveket.³⁰ Ahogy az Egyesült Államokban élő evangéliumi keresztény közösségek a hazai közéletben megismerték és elsajátították a demokratikus intézmények és fórumok által nyújtott érdekérvényesítési lehetőségeket és módszereket, úgy nemzetközi síkon is meglátták a demokrácia terjedésének előnyeit. Utóbbi ugyanis nagyban elősegíti küldetésüket, konkrétan a hittérítést azzal, hogy korábban elérhetetlen vagy veszélyes országokat nyit meg, ahol ráadásul Amerika- és piacbarát, sőt akár hívő keresztények is vezető pozíciókba kerülhetnek.³¹ Az evangéliumi keresztény megfontolás szerinti demokráciaexport elvileg visszavezethető az első világháborúig, hiszen egyfelől Woodrow Wilson „evangéliumi” politikai stílusa szorosan kapcsolódott a nemzetállamok és a nemzetközi fórumok demokratikus berendezkedési szándékához. Másfelől Jimmy Carter, a 20. század másik nyíltan evangéliumi keresztény elnöke is liberális-idealista vonalat képviselt, amely többek közt a fegyveres erő külföldi kormányok megdöntését célzó alkalmazásának kerülésében nyilvánult meg.³²

Mégis, az evangéliumi keresztények kiállása a demokráciaexport mellett leginkább a 21. század elején, George W. Bush terror elleni globális háborúja és neokonzervatív indíttatású közel-keleti vállalkozásai alatt jelentkezett. A Bush-adminisztráció neokonzervatívjainak demokráciaprogramja és az evangéliumi keresztények ahhoz való viszonya azért is érdekes, mert mindkét csoport alapvetően szkeptikus azokkal a nemzetközi szervezetekkel szemben, amelyek a „wilsoni” külpolitika és a liberális internacionalizmus elveire épülő nemzetközi rend egyik alapvető pillérét képezik. Az amerikai új keresztény jobboldal esetében e szkepszis oka többértű. Egyrészt az ő köreikben is fellelhető az a nacionalista-izolacionista hajlam, amely egyszerűen praktikus okokból elutasítja a nemzeti szuverenitás és biztonsági, illetve gazdasági érdekek nemzetközi (egyúttal külföldi) szereplőknek történő részleges alárendelését. Másrészt utóbbit politikai-ideológiai okokból sem tartják helyesnek, mivel

³⁰ Jon A. Shields: *Between Passion and Deliberation: The Christian Right and Democratic Ideals. Political Science Quarterly*, 122. (2007), 1. 91–92. és 97.

³¹ Lee Marsden: *For God's Sake. The Christian Right and US Foreign Policy*. London – New York, Zed Books, 2008. 88–90.

³² Berggren–Rae (2005): i. m. 617–618.

a főbb nemzetközi szervezeteket a hagyományos zsidó-keresztény értékrenddel szemben álló világi-radikális erők melegágyának tekintik. Harmadrészt számos evangéliumi keresztény millenarista világképében az apokalipszist megelőző Gonosz uralma nemzetközileg kiterjedt politikai diktatúra formájában valósul meg,³³ ami a nemzetközi szervezeteken keresztül várható.

A 2001. szeptember 11-i terrortámadások látványos változásokat hoztak az amerikai közéletbe. Az emberi veszteségek tragédiája mellett érezhető volt a sebezhetőség kulturális megrázkódtatása, ami egyrészt az amerikai belbiztonsági ellenőrzések szigorítását, másrészt külpolitikai iránymódosítást eredményezett. Utóbbi a terror elleni globális háború meghirdetését jelentette, amelynek két kiemelt hadszíntere Afganisztán és Irak volt. A 2003-as iraki háború szakmai (biztonságpolitikai) szempontból a mai napig ellentmondásos, ahogy annak idején politikai szempontból is annak bizonyult. Az evangéliumi keresztények sem voltak egységesek ez ügyben: míg a baloldal az amerikai beavatkozást az imperializmussal társítva elutasította, addig az új keresztény jobboldal inkább felsorakozott Bush elnök mögött, jóllehet ezt sokan csupán a hazai kulturális-társadalmi kérdésekben partnernek tekintett republikánus vezetésnek szóló automatikus külpolitikai bizalom jeleként tették.³⁴

Bár a Nemzeti Evangéliumi Szövetség nem volt képes egységes álláspontként nyilatkozatban támogatni a háborút, az evangéliumi keresztények körében Izrael támogatásához hasonlóan Szaddám Huszein hatalmának megdöntése mellett is szóltak világi és teológiai érvek: a zsidó állam esetében egyrészt arról tény, hogy az Egyesült Államok szövetségese, egyben egy közel-keleti demokrácia, másrészt az evangéliumi keresztények körében él egyfajta cionizmus, amely vallási szempontból továbbra is fontos szerepet tulajdonít Isten kiválasztott népének, illetve utóbbi pártfogóinak. Hasonlóképp Irak esetében egyrészt az evangéliumi keresztények számára is elfogadható volt az érvelés, miszerint egy tömegpusztító fegyverekkel vélhetően rendelkező autoriter és agresszív rezsím veszélyes, másrészt az apokaliptikus irodalomban külön bibliai jóvendölés szól a mai Irak területén található Eufrátesz vidékéről eredő pusztításról. A Közel-Kelettel szembeni álláspontot tovább árnyalta (különösen a szeptember 11-i terrortámadások árnyékában) az iszlám valláshoz való viszony is, mivel a vallási vezetők közül többen

³³ William Martin: *The Christian Right and American Foreign Policy. Foreign Policy*, (1999), 114. 78.

³⁴ Shriver (2006): i. m. 54.

(köztük Jerry Falwell, Franklin Graham és Pat Robertson) kételkedve fogadták a Bush-adminisztráció álláspontját, miszerint a muszlimok egy alapvetően békés vallás követői.³⁵

Ugyanakkor a korlátlan civilizációközi összecsapás igényéről sem beszélhetünk. Sőt a Nemzeti Evangéliumi Szövetség 2006-tól nyílt kampányt folytatott a terror elleni globális háború egyik politikai és erkölcsi szempontból legérzékenyebb részét képező kínvallatások ügyében: a vallási vezetők (egyes közvélemény-kutatások eredményeivel is szembe menve) az emberi jogokra hivatkozva utasították el a terrorizmussal vádolt foglyok kínzását. Érvelésükben az emberi élet szentsége oly mértékben hangsúlyos, hogy magát a kínzás gyakorlatát nem is definiálta (vagyis tágan értelmezte). Kritikusaik viszont úgy látták, hogy a fogvatartottak testi-lelki épségének védelme erősebb volt a terrorizmus potenciális civil áldozatainak védelménél.³⁶

Mindent egybevetve elmondható, hogy az Egyesült Államokban élő evangéliumi keresztények kedvezően fogadták a Bush-adminisztráció demokrácia-exportra irányuló kezdeményezését. Támogatásukhoz saját megfontolásaik mellett nagymértékben hozzájárult az is, hogy Bush elnök beszédeiben tudatosan vallási képekkel átítatott retorikát alkalmazott, beleértve saját lelkiismereti meggyőződésének megosztását. A Jó és Gonosz küzdelmének manicheista logikáján belül megfogalmazott demokráciaexport a szabadság terjesztését jelentette: utóbbi indoklásakor az elnök elsősorban nem politikai, hanem teológiai okot azonosított, amikor a szabadságot Isten minden embernek adott ajándékaként értelmezte. Az evangéliumi keresztény közösség számos tagja osztotta ezt a nézetet, meglátva benne saját (és az Egyesült Államok) küldetését. Ennek megfelelően ez a társadalmi csoport képezte az amerikai demokráciaexport leglelkesebb tábort, jóllehet érdemi ráhatással nem bírt, hiszen a döntés nem innen érkezett, illetve jelentős mértékben biztonságpolitikai és ideológiai megfontolásokon nyugodott. Érdemes mindehhez hozzátenni azt is, hogy az iraki és afganisztáni nemzetépítési kudarcok árnyékában nemcsak Washington, hanem az amerikai új keresztény jobboldal lelkesedése is csökkent e téren.³⁷ Utóbbi jól mutatta a Trump-adminisztráció külpolitikája is: Donald J. Trump úgy épített ki megdöbbentően erős bizalmi pozíciót az evangéliumi

³⁵ Martin Durham: *Evangelical Protestantism and Foreign Policy in the United States after September 11. Patterns of Prejudice*, 38. (2004), 2. 150–154.

³⁶ Amstutz (2014): i. m. 184–185.

³⁷ Marsden (2008): i. m. 107–111.

keresztény szavazók körében, hogy miközben kiállt Izrael és a közel-keleti keresztény kisebbségek védelme mellett, nyíltan elutasította a demokrácia-export és a külföldi nemzetépítés gondolatát.

Felhasznált irodalom

- Amstutz, Mark R.: *Evangelicals and American Foreign Policy*. Oxford, Oxford University Press, 2014. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199987634.001.0001>
- Amstutz, Mark et al.: A Christian Declaration on American Foreign Policy. *Providence*, 4. (2016). 4–11.
- Berggren, Jason – Nicol C. Rae: Jimmy Carter and George W. Bush: Faith, Foreign Policy, and an Evangelical Presidential Style. *Presidential Studies Quarterly*, 36. (2005), 4. 606–632. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1741-5705.2006.02570.x>
- Croft, Stuart: Christian Evangelicals and US Foreign Policy. In Inderjeet Parmar – Linda B. Miller – Mark Ledwidge (szerk.): *New Directions in US Foreign Policy*. New York, Routledge, 2009. 120–135. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203878811-16>
- Den Dulk, Kevin R.: Evangelical Elites and Faith-Based Foreign Affairs. *The Review of Faith & International Affairs*, 4. (2006), 1. 21–29. Online: <https://doi.org/10.1080/15570274.2006.9523234>
- Durham, Martin: Evangelical Protestantism and Foreign Policy in the United States after September 11. *Patterns of Prejudice*, 38. (2004), 2. 145–157. Online: <https://doi.org/10.1080/00313220410001692349>
- Gushee, David P.: *The Future of Faith in American Politics. The Public Witness of the Evangelical Center*. Waco, Texas, Baylor University Press, 2008.
- Haynes, Jeffrey: *Religion, Politics and International Relations*. New York, Routledge, 2011. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203818633>
- Hämmerle, Katharina: The Role of US Presidents in US Foreign Policy – A Conversation with Walter Russell Mead. *Österreichisches Institut für Internationale Politik*, 2016. február 23. Online: www.oii.ac.at/fileadmin/Unterlagen/Dateien/Veranstaltungen/2016/Summary_US_Presidents_US_Foreign_Policy.pdf
- Heilbrunn, Jacob: Christian Rights. *The New Republic*, 217. (1997), 1. 19–24.
- Huliaras, Asteris: The Evangelical Roots of US Africa Policy. *Survival*, 50. (2008–2009), 6. 161–182. Online: <https://doi.org/10.1080/00396330802601917>
- Jenichen, Anne: A Transatlantic Secular Divide? The Representation of Religion in EU and US Foreign Policy. *Foreign Policy Analysis*, 15. (2019), 4. 451–469. Online: <https://doi.org/10.1093/fpa/orz013>

- Magyarics Tamás: Az amerikai külpolitikai önkép és a hidegháború logikája. *MKI-tanulmányok*, (2010) 1. 1–13.
- Marsden, Lee: *For God's Sake. The Christian Right and US Foreign Policy*. London and New York, Zed Books, 2008. Online: <https://doi.org/10.5040/9781350220195>
- Marsden, Lee: International Religious Freedom Promotion and US Foreign Policy. *Religions*, 11. (2020), 5. 1–18. Online: <https://doi.org/10.3390/rel11050260>
- Martin, William: The Christian Right and American Foreign Policy. *Foreign Policy*, (1999), 114. 66–80. Online: <https://doi.org/10.2307/1149591>
- McAlister, Melani: American Evangelicals, the Changing Global Religious Environment, and Foreign Policy Activism. *The Review of Faith & International Affairs*, 17. (2019), 2. 1–12. Online: <https://doi.org/10.1080/15570274.2019.1608652>
- Mead, Walter Russell: *Special Providence. American Foreign Policy and How It Changed the World*. New York, Routledge, 2002.
- Mead, Walter Russell: God's Country? *Foreign Affairs*, 85. (2006), 5. 24–43. Online: <https://doi.org/10.2307/20032068>
- Roy, Oindrila: Religious Sources of Defence-Spending Attitudes in the United States and the Case of Evangelical Distinctiveness. *Politics, Religion & Identity*, 20. (2019), 3. 301–321. Online: <https://doi.org/10.1080/21567689.2019.1656072>
- Shields, Jon A.: Between Passion and Deliberation: The Christian Right and Democratic Ideals. *Political Science Quarterly*, 122. (2007), 1. 89–113. Online: <https://doi.org/10.1002/j.1538-165X.2007.tb00593.x>
- Shriver, Peggy L.: Evangelicals and World Affairs. *World Policy Journal*, 23. (2006), 2. 52–58. Online: <https://doi.org/10.1162/wopj.2006.23.3.52>
- Steinmetz-Jenkins, Daniel: The Nationalist Roost of White Evangelical Politics. *Dissent*, 67. (2020), 2. 27–31. Online: <https://doi.org/10.1353/dss.2020.0025>
- United States Congress: Public Law 105–292 (International Religious Freedom Act of 1998). *U.S. Government Publishing Office*, 1998. október 27. Online: www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-105publ292/pdf/PLAW-105publ292.pdf
- United States Congress: Public Law 114–281 (Frank R. Wolf International Religious Freedom Act). *U.S. Government Publishing Office*, 2016. december 16. Online: www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-114publ281/pdf/PLAW-114publ281.pdf
- Wehner, Peter: Among Evangelicals, a Transformation. *National Review*, 59. (2007), 24. 30–32. Online: https://doi.org/10.1111/j.1748-0922.2006.00029_11.x